

ELS TEXTOS DELS ANTICS DÍPTICS HISPÀNICS

Miquel S. GROS I PUJOL

És difícil de saber com i quan en la celebració eucarística s'introduí la recitació dels díptics, és a dir la proclamació en veu alta dels noms dels vius i dels difunts de la comunitat pels quals s'ofereix el sacrifici i els noms dels qui l'ofereixen.¹ Però, com que aquest ritu suposa una estructuració de la celebració eucarística ja força avançada, i fins i tot es pot dir ritualitzada, cal pensar que difícilment hi podien haver estat inserits en els seus primers estadis quan encara, seguint la tradició dels banquets del «sabbat» jueu, l'Eucaristia anava unida a l'àpat comunitari cristià. Caldrà, doncs, esperar el moment en què, suprimit el banquet, les comunitats uniren el servei de les lectures bíbliques, acabat amb la pregària comunitària i el bes de la pau, amb la pregària d'acció de gràcies de la consagració del pa i del vi, creant l'esquema de celebració que encara perdura en totes les litúrgies cristianes, tant les de les esglésies de l'Orient com les de l'Occident cristià. La recitació dels díptics suposa, evidentment, l'existència de l'ofertori, amb la presentació més o menys solemne de les ofrenes sobre l'altar, perquè, de fet, la seva raó de ser i el seu objectiu principal no és altre que indicar amb veu alta als presents qui ha ofert aquests dons i en bé de qui els ha ofert.²

1. L'únic estudi que hem sabut identificar sobre els antics díptics hispànics és el de S. JARAMILLO, «Los dípticos hispánicos», *Ecclesiastica Xaveriana* 2 (1970) 152-190. L'autor, però, només parla de la segona part dels díptics, la que precedeix l'oració «Post nomina», perquè seguint l'opinió de Manuel Ramos, publicada en el seu estudi *Oratio admonitionis. Contribución al estudio de la antigua misa española*, Granada 1964, considera la primera part dels díptics, la col·locada abans de l'oració «Alia», com si formés part de l'antiga «Oratio fidelium» hispana. Sobre aquest punt, vegeu M. S. GROS, «Entorn de l'anomenada "oratio admonitionis" hispana», *RCatT* 28 (2003) 213-222.

2. No queda clar si en els sacrificis oferts en l'antic Temple de Jerusalem i en els sacrificis dels temples de culte pagans hi havia un ritu semblant. Pel tractat dels sacrificis (*zebajim*) de la *Misnà* consta que la intenció dels qui oferien els sacrificis i la del sacerdot que hi actuava, en el Temple de Jerusalem era condició imprescindible per a la seva validesa. Cf. C. DEL VALLE, *La*

Justí, a Roma, vers l'any 150, és el primer testimoni clar que tenim de la separació de l'àpat comunitari de la part del ritu pròpiament eucarístic. En parlar de la celebració eucarística que seguia l'administració del baptisme, diu senzillament que «en haver acabat les oracions, ens donem el bes de pau, i després s'ofereix al qui presideix la reunió dels germans el pa, un vas d'aigua i el vi»: ποσφέρεται τῷ προεστῶτι.³ No explica qui presenta els dons al president, però cal suposar que són els mateixos diaques que després portaran l'Eucaristia als malalts i als cristians empresonats. Tampoc no diu res dels díptics, però la presentació de les ofrenes i la seva col·locació sobre la taula-altar posada davant el president de la comunitat és el marc que els originarà.

La cèlebre *Tradició apostòlica* d'Hipòlit, datable en el segon quart del segle III, és quelcom més explícita, però tampoc no parla dels díptics, ni en la celebració eucarística que segueix la consagració episcopal ni en la que forma part del ritu d'iniciació cristiana del baptisme.⁴ Hi afegeix, però, un detall molt important. És que les ofrenes són presentades pels diaques. Tampoc no té cap al·lusió als díptics la refosa de la *Tradició apostòlica* feta vers l'any 380, a Antioquia, conservada en el Llibre VII de les *Constitucions apostòliques*.⁵ En el seu text continuen essent els diaques els qui presenten les ofrenes al bisbe.

Les primeres al·lusions clares als díptics són ja de mitjan segle III i les trobem en els escrits del bisbe Cebrià de Cartago.⁶ Així, en la Carta 1, vers l'any 249, en dirigir-se a la clerecia i al poble de Furni, no lluny de Cartago, davant la infracció de les normes canòniques feta per un tal Gemini Víctor, que en fer testament havia nomenat tutor a prevere, els diu que el seu nom no ha d'ésser mencionat a l'altar, en la pregària del sacerdot: «Neque enim apud altare Dei meretur nominari in sacerdotum prece.»⁷ L'ús del mot «prex» avala la interpretació que fem en el sentit que es tracta de la mateixa celebració eucarística. En canvi, sembla impossible deduir-ne amb seguretat de si es tracta de recitar els

Misna, Madrid 1981, pp. 823-857. Per això J. Bonsirven diu: «Le fidèle qui offre le sacrifice et le prêtre qui le présente doivent former des intentions précises» (cf. J. BONSIIVEN, *Le Judaïsme palestinien au temps de Jésus-Christ*, Paris 1950, p. 114). Mai, però, no es diu que la intenció de l'ofereixent i del sacerdot hagin de ser manifestades en veu alta davant els presents. Referent al culte dels temples pagans, no hem sabut trobar cap al·lusió a aquest tema en la bibliografia consultada.

3. D. RUIZ BUENO, *Padres Apologistas griegos (s. II)* (BAC 65), Madrid 1954, p. 256.

4. B. BOTTE, *Hippolyte de Rome: La Tradition Apostolique d'après les anciennes versions* (Sources Chrétiennes 11 bis), Paris 1968, núms. 4 i 21.

5. M. METZGER, *Les Constitutions Apostoliques* (Sources Chrétiennes 336), vol. 3, Paris 1987, p. 179.

6. És possible que Tertul·lià, entorn de l'any 200, ja en parli, segons pot deduir-se del seu tractat *De monogamia*, on, en parlar dels deures de l'esposa envers el seu marit difunt, diu: «Enim vero et pro anima eius orat, et refrigerium interim adpostulat ei, et in prima resurrectione consortium, et offert annuis diebus dormitionis eius» (PL 2, 942). L'«offert» es refereix al sacrifici eucarístic, però no hi esmenta explícitament l'ús dels díptics.

7. PL 4, 399.

noms abans de la «prex», com era el costum de les esglésies de la Gàl·lia i d'Hispania, o bé ja dintre la mateixa «prex» d'acord amb el costum romà que encara persisteix. Cebrià també ens explica segurament la fórmula amb què els noms de les persones vives i els difunts eren recitats en els díptics. Això pot deduir-se del text de la Carta 60, escrita a la tardor de l'any 253, als bisbes de la Numídia, enviant-los diners per a rescatar els presoners que havien estat fets en una ràtzia dels bàrbars nòmides. Al final, el bisbe els diu que en agraïment han de tenir presents en les seves oracions els germans que els han ajudat amb les seves almoines («in mente habeatis in orationibus vestris, et eis vicem boni operis in sacrificiis et precibus repraesentetis»), i els dona la llista dels seus noms («subdidi nomina singulorum»).⁸ Que l'expressió «in mente habeatis» devia formar part dels díptics de Cartago, ho podem deduir de les cèlebres actes del martiri de Fruitós de Tarragona i dels seus dos diaques Auguri i Eulogi, on el bisbe, abans de pujar sobre la pira de llenya on seran cremats, la utilitzarà, i de la seva permanència en els díptics del Missal Mixt hispànic fet publicar pel cardenal Cisneros, a Toledo, l'any 1500.

En l'esmentada passió dels tres màrtirs de Tarragona, escrita per un testimoni ocular poc temps després de l'esdeveniment, s'explica que el dia 21 de gener de l'any 259, quan el bisbe Fruitós i els seus diaques ja eren dins l'amfiteatre tarragoní on serien cremats vius com a conseqüència del decret de persecució de l'emperador Valerià, un soldat cristià se li apropà i li demanà que es recordés d'ell en ser al paradís. Fruitós, com a resposta, amb veu ben clara, li digué que el seu deure, en el moment del seu sacrifici, era de tenir en el pensament tota l'Església catòlica, estesa d'Orient a Occident («In mente me habere necesse est ecclesiam catholicam, ab orientem usque ad occidentem diffusam».)⁹ L'ús de l'expressió «in mente habere» per Fruitós en el moment del seu martiri permet de suggerir que la fórmula ja era emprada en la litúrgia de Tarragona del seu temps. A més, com que el redactor de les actes segurament cercava d'equiparar el sacrifici dels tres màrtirs al de Jesucrist fet present en la celebració eucarística, també podem pensar que, en posar en boca del sant bisbe la intenció de pregària «in mente habere» per tota l'Església, aquesta ja formava part del culte eucarístic de la comunitat tarragonina. Tindríem, doncs, que a mitjan segle III, a Tarragona, en la recitació dels díptics, no sols s'hi utilitzava l'esmentada fórmula, sinó que també s'hi pregava per les necessitats generals de l'Església, com després trobarem en els díptics pels vius dels llibres litúrgics hispànics posteriors.

Els díptics tornaran a ser esmentats, uns cinquanta anys després, en les Actes del Concili d'Elvira, d'entorn de l'any 300, certament abans dels edictes de persecució de Dioclecià. S'hi reuniren bisbes i representants d'esglésies

8. *Ibíd.*, 362.

9. D. RUIZ BUENO, *Actas de los mártires* (BAC 75), Madrid 1951, p. 791.

majorment de la Bètica, però amb la presència d'altres bisbes de la península, com són els de Mèrida, Toledo, Lleó i Cartagena, entre altres. De la Tarraconense només hi participà Valeri, bisbe de Saragossa. El seu objectiu era redreçar la disciplina de les comunitats cristianes peninsulars, molt relaxada després d'uns quaranta anys de pau. Els díptics s'esmenten en el Cànon 29, en parlar dels «energúmens», és a dir dels malalts mentals, mals que d'acord amb la mentalitat del moment eren conseqüència dels mals esperits. S'hi diu que els seus noms no poden ser recitats a l'altar en el moment de fer l'oblació eucarística («huius nomen neque ad altare cum oblatione esse recitandum»).¹⁰ S'entén que aquesta prohibició només val mentre no els deixi l'«erratico spiritu», esmentada en el cànon, que és la causa de la seva malaltia. Partint de les actes de Fruitós i d'aquest cànon del Concili d'Elvira, tenim, doncs, ben constatat l'ús del rés dels díptics ja des de mitjan segle III no solament a la Tarraconense sinó també a la Bètica i, com és lògic, fins i tot en totes les altres províncies de la Hispània romana. Convé també retenir —tal com hem dit— que en ells, en concret en els díptics pels vius, s'hi pregava alhora per les necessitats de tota l'Església i per persones concretes, recitant el seu nom, com és el cas dels energúmens.

L'Àfrica i Hispània no devien pas ser excepció en aquest punt de la praxi litúrgica. Per això cal suposar, encara que no en tinguem testimonis literaris directes, que també simultàniament ja s'havien introduït en les esglésies de les Gàl·lies, del Nord d'Itàlia, a Milà i a Aquileia en concret, en les de l'Il·líric, i especialment en la gran església de Roma.

Com tot, l'ús dels díptics també permetia caure en abusos, en concret en l'àmbit de l'ostentació. És el que criticava Jeroni, sempre atent al que succeïa en les comunitats cristianes. Tobem aquestes crítiques en els seus comentaris als llibres de les profecies d'Ezequiel i de Jeremies, escrits a Betlem en els anys 411-414 i 415-419, respectivament. En aquest últim es queixa que, en recitar els noms dels oferents, el perdó dels pecats que s'hi demana es converteixi en una lloança del qui ha presentat l'ofrena («At nunc publice recitatur offerentium nomina et redemptio peccatorum mutatur in laudem»).¹¹ En el primer dels dos comentaris, Jeroni es queixa també de la vanitat dels diaques en recitar els noms dels oferents, perquè s'hi complauen i cerquen l'aplaudiment del públic («Publiceque diaconus in ecclesiis recitet offerentium nomina: tantum offert *illa*, tantum *ille* pollicitus est, placentque sibi ad plausum populi, torquente eos conscientia»).¹² Aquests dos textos són molt importants, perquè utilitzen el mateix vocabulari litúrgic de tipus tècnic que encara es troba en els textos conservats dels díptics hispànics. En tots dos es parla dels «Offerentium

10. PL 84, 305.

11. PL 24, 755.

12. PL 25, 175.

nomina» que apareix explícitament en els *Liber Ordinum* de San Millán de la Cogolla i San Martín de Albelda, i en el segon s'hi diu l'«*offert illa*» i «*offert ille*», que així mateix, en singular i en plural, es troba en els díptics dels dos esmentats *Liber Ordinum* i en el «Missal Mixt» hispànic del cardenal Cisneros. L'«*offert illa*» pot fer pensar en alguna de les seves admiradores que deixaren les comoditats de la seva casa de Roma per formar part de les comunitats monàstiques de Palestina. Jeroni també diu ben clar que la recitació dels díptics, entorn de l'any 400, era ofici propi dels diaques.

Més difícil de saber és a quin tipus de litúrgia el sant es refereix. Ha d'alludir, evidentment, a la litúrgia llatina celebrada en els monestirs de Betlem i Jerusalem fundats per les seves devotes seguidores, però no sabem d'on procedia aquest tipus de litúrgia. Sembla que s'ha d'excloure la litúrgia estrictament romana, a menys que als voltants del 400 els actuals «*Memento*» de vius i de difunts tinguessin un altre text en el qual es pogués inserir l'esmentat «*offert illa*». Per això, sembla més prudent considerar-la de tipus nord-italià, força semblant als ritus hispano-gal·licans, fins i tot potser de la zona d'Aquileia, d'on era originari i on havia viscut ja en una comunitat més o menys monàstica, en temps del seu amic el bisbe Cromaci, abans de traslladar-se al desert de Calcis, a Síria, per acabar instal·lant-se definitivament a Betlem. Tot això, evidentment, no passa de ser una hipòtesi de treball.

L'any 416, el papa Innocenci I, en respondre a les qüestions, especialment de tipus litúrgic, que li havia plantejat Decenci, bisbe de Gubbio, a l'Úmbria, dins la zona d'influència papal directa, ens explica amb força claredat els dos tipus i maneres de fer els díptics que llavors existien en les esglésies occidentals. Decenci es trobava en el dubte de saber quan calia donar la pau i recitar els díptics en la celebració eucarística. Havia explicat al papa que en algunes esglésies era costum de donar-se el bes de pau i recitar els díptics abans d'iniciar la «prex» eucarística, i el papa li respon que aquesta praxi, a més de no ser la pròpia de la seu apostòlica de Roma, que totes les esglésies han de seguir, no és pas la més encertada i convenient. Les raons que el papa fa servir per a justificar l'ús romà són aquestes: El ritu de la pau és el signe exterior visible («*signaculum*») que el poble està d'acord amb tot el que s'ha fet i s'ha dit en la celebració eucarística, i que per això cal posar-lo al final («*per quam constet populum ad omnia quae in mysteriis aguntur atque in ecclesia celebrantur praebuisse consensum*»);¹³ mentre que abans de recitar els noms dels oferents, cal haver fet l'ofrena («*prius ergo oblationes sunt commendandae, ac tunc eorum nomina, quorum sunt, edicenda*»). És per aquesta raó que l'església de Roma els fa recitar durant el rés de la «prex» eucarística i no abans («*ut inter sacra mysteria nominentur, non inter alia quae ante praemitti-*

13. PL 20, 553. Sobre aquesta decretal, vegeu R. CABIÉ, *La lettre du pape Innocent Ier à Décentius de Gubbio (19 mars 416)*, Louvain 1973.

mus»).¹⁴ Tenim, doncs, en aquest text ben definits i precisats els dos tipus de celebració eucarística que L. Duchesne, amb tota raó, anomenà *gal·licà* i *romà*.¹⁵ El tipus gal·licà, a més de ser seguit en les litúrgies d'Hispania i de les Gàl·lies, també devia ser utilitzat en les esglésies del nord d'Itàlia, l'antiga Gàl·lia Cisalpina, en concret en l'església de Milà, si recordem que el seu missal en les celebracions eucarístiques del Dijous Sant i de la Nit de Pasqua mai no utilitzà el Cànon Romà, i sempre continuà fent servir-hi textos de tipus gal·licà. Això explica força bé els dubtes del bisbe Decenci. Per una banda, havia de seguir els usos litúrgics del seu superior immediat el bisbe de Roma, per l'altra, però, es trobava pressionat per la gran influència i prestigi de la seu milanesa que l'any 416 encara es trobava en la seva plenitud. A més, l'any 410, Roma ja havia estat saquejada pels visigots, mentre que Milà havia reeixit a plantar-los cara, tot i haver deixat de ser residència imperial vers l'any 409, quan l'emperador Honori, per raons de seguretat, deixà la ciutat i, amb tota l'administració imperial, s'instal·là a Ravenna.

Cal també recordar que la primera al·lusió a la introducció del nom del papa en els díptics occidentals la tenim en el Cànon 4 del Concili de Vaison-la-Romaine, a la Provença, organitzat i presidit l'any 529 pel bisbe Cesari d'Arle. Ja feia uns quinze anys que Cesari havia estat nomenat pel papa Símmac vicari papal de les Gàl·lies i d'Hispania i en l'esmentat cànon es decretà que el nom del papa fos recitat en els díptics («ut nomen domini papae, quicumque sedi apostolicae praefuerit, in nostris ecclesiis recitetur»).¹⁶ És evident que el concili només legislava per a les esglésies de la metròpoli d'Arle, però el prestigi de què el bisbe Cesari gaudia i el càrrec de vicari papal d'Hispania que posseïa influïren en la inserció del nom del papa en els díptics hispànics, tal com encara s'hi conserva amb l'expressió «papa romensis *illo*». Potser primer aquesta pràctica litúrgica començà a difondre's en les províncies eclesiàstiques de Narbona i Tarragona, per a acabar fent que també l'acceptessin les altres províncies peninsulars. La presència de les actes d'aquest concili provençal en la Col·lecció Canònica Hispana també degué influir-hi.

Hi ha encara un altre cànon de la legislació canònica hispana que és força interessant per a l'estudi dels antics díptics litúrgics hispànics. És el Cànon 19 del Concili de Mèrida de l'any 666. Els bisbes de la Lusitània, presidits pel seu metropolità Profici, entre altres punts referents a la litúrgia i a la reorganització i reforma eclesiàstica, en aquest cànon determinaren que cada diumenge els noms dels fundadors d'esglésies i dels qui els havien fet llegats, mentre visquessin, fossin recitats a l'altar en celebrar-hi l'Eucaristia, i que, en morir, els seus noms fossin posats en el díptic propi dels difunts («singulis diebus dominicis sacrificium Deo procuret offerre, et eorum nomina, a quibus eos

14. PL 20, 554.

15. L. DUCHESNE, *Origines du culte chrétien*, Paris 1903, pp. 86-89.

16. PL 84, 262.

ecclesias constat esse constructas vel qui aliquid his sanctis ecclesiis videntur aut visi sunt contulisse, si viventes in corpore sunt, ante altare recitentur tempore missae; quod si ab hac decesserunt [...] nomine eorum cum defunctis fidelibus recitentur suo in ordine».¹⁷ Pel context s'entén, doncs, que els díptics, a Hispània, a la segona meitat del segle VII, tenien dues parts ben definides. Hi havia els díptics per als vius i els díptics per als difunts, tal com es pot comprovar en els testimonis textuals dels llibres litúrgics hispànics que a continuació presentem.

1. *Els textos dels díptics*

Només dos manuscrits i un imprès litúrgic ens han conservat els antics díptics usats a Hispània. No és molt, però és molt més del que sabem de les esglésies de l'Àfrica romana, de les Gàl·lies, del nord d'Itàlia i de l'Il·líric. Els quatre testimonis són aquests:

- A. *Liber Ordinum* episcopal de San Millán de la Cogolla
Madrid, Real Academia de la Historia, Manuscrit Aemil. 56, ff. 137-137^v
Vers l'any 1000
Manuscrit parcialment editat per J. JANINI, *El «Liber Ordinum» episcopal*, Silos 1991, núms. 1633-1634 i 1637.
Els díptics es troben inserits als llocs corresponents de la «Missa omnimoda apostolica».
- B. *Liber Ordinum* episcopal de San Millán de la Cogolla
Madrid, Real Academia de la Historia, Ms. Aemil. 56, fol 125^v-126
Vers l'any 1000
JANINI, «*Liber Ordinum*», núms. 1566 i 1568^b.
Els díptics es troben copiats als marges dels llocs on han de ser recitats de la «Missa III^a pluralis».
- C. *Liber Ordinum* episcopal de San Martín de Albelda
Silos, Archivo Monástico, Ms. 4
Any 1022
JANINI, «*Liber Ordinum*» sacerdotal, Silos, 1981, núms. 498-490 i 493.
Els textos es troben inserits en els seus llocs de la «Missa omnimoda».
- D. *Missale Mixtum* de Toledo publicat per ordre del Cardenal Cisneros l'any 1500.
Utilitzem la reedició feta per Alexandre Lesley, a Roma, l'any 1755, reproduïda a la PL 85. Conté dues vegades els díptics hispànics. La primera es troba en la missa del primer diumenge d'Advent, col. 114. L'altra és en l'ordo «Omnium offerentium», que és una mena d'«Ordinarium missae» a l'estil dels models romano-francs paral·lels. Es troba col·locat entre la missa del dissabte de l'octava de Pasqua i la de la dominica següent. Els díptics són en les cols. 540-545.

17. *Ibíd.*, 623.

Els textos dels *Liber Ordinum* de San Millán i San Martín de Albelda pràcticament són iguals i ens lliuren la tradició litúrgica hispana anomenada A o dels manuscrits. Ambdós han de procedir d'un arquetipus comú, creat segurament al mateix monestir d'Albelda, a la Rioja, entorn de l'any 950, la qual alhora ha de dependre de la reorganització litúrgica feta a la capella palatina d'Oviedo, al regne d'Astúries, quan entorn de l'any 800 el rei Alfons II el Cast, segons la Crònica d'Albelda, hi restaurà l'antic cerimonial tant civil com eclesiàstic que els reis visigots seguien a Toledo («omnemque Gothorum ordinem, sicuti Toletu fuerat, tam in ecclesiam, quam palatio in Oveto cuncta statut»).¹⁸ Bàsicament, doncs, tenim que aquests textos ens han conservat l'antiga tradició de les esglésies de la ciutat de Toledo.

El *Missale Mixtum*, en canvi, ens ha conservat la versió de la tradició litúrgica hispana anomenada B o dels llibres impresos. Pertany als llibres litúrgics dels grups mossàrabs de la meitat sud de la península, i fins i tot potser de la Mauritània Tingitana, que entorn de l'any 1147, quan els almohades ocuparen aquestes extenses zones, s'instal·laren a la ciutat de Toledo emparats pels privilegis de repoblació que els reis castellano-lleonesos concediren a la ciutat, ciutat que havia quedat mig despoblada quan Alfons VI, l'any 1085, l'ocupà i molts àrabs l'abandonaren.¹⁹

A continuació reproduïm dos dels textos dels díptics anteriorment esmentats. A la primera columna hi posem la versió del *Missale Mixtum* que —per raons que explicarem— sembla ser el més antic, almenys en el vocabulari que s'hi utilitza. És el text que té inserit en la missa del primer diumenge d'Advent, mentre que les poques variants que presenta el text de l'ordo «Omnium offerentium» són posades en nota. En la segona columna hi ha el text que el *Liber Ordinum* episcopal de San Martín de Albelda porta en la «*Missa omnimoda*». L'hem escollit perquè és el més complet dels de la tradició A, mentre que les variants dels dos altres textos —els A i B— són també posats en nota.

18. E. FLÓREZ, *España Sagrada*, vol. 13, Madrid 1756, p. 452.

19. El trasllat d'aquests grups de mossàrabs a Toledo, amb els seus bisbes i clerecia, i com és lògic també amb els seus llibres litúrgics, és testificat per l'arquebisbe Roderic Ximenis de Rada en la seva obra *De rebus Hispaniae*, publicada en *Patrum Toletanorum quotquot extant opera*, vol. 3, Madrid 1793, pp. 77-78. La data ens ve donada per la carta que el papa Eugeni III, en els anys 1145-1153, dirigí als responsables de la ciutat de Toledo, queixant-se que havien lliurat esglésies a grups de mossàrabs immigrants, els quals conservaven els seus costums litúrgics i celebraven l'Eucaristia de manera diferent que la de la seu de Roma i, a més, no volien obeir l'arquebisbe Ramon (cf. Pl. 180, 1.559). Segurament fou en aquest moment que la litúrgia hispana tornà a celebrar-se en les esglésies toledanes, que la conservaren fins a la reforma del cardenal Cisneros.

MISSALE MIXTUM

PL 85, col. 114

- 1 Ecclesiam sanctam catholicam
in orationibus in mente habeamus,
ut eam dominus fide et spe
et charitate propicius
ampliare dignetur.
- 2 Omnes lapsos, captivos, infirmos

atque peregrinos in mente habeamus,

ut eos dominus propicius^a redimere,
sanare et confortare dignetur.
RP. Presta eterne omnipotens deus.
- 3 Offerunt deo domino oblationem
sacerdotes nostri:

papa romensis,
et reliqui,
pro se et pro omni clero
ac^b plebibus ecclesie

LIBER ORDINUM ALBELDA

núms. 489 i 493

- 1 Dei omnipotentis misericordia<m>^c cum
omni supplicatione rogemus,
ut ecclesie sue sancte^d catholice

fidem

augeat,
pacem tribuat, nobis remissionem et
indulgentiam peccatorum^e concedat.
- 2 Infirmis salutem, lapsis reparationem, tri-
bulatis gaudium, captivis redemptionem,
oppressis relebationem,
iterantibus prosperitatem,
terre sue pacem,
et defunctis fidelibus requiem sempiternam
propitius tribuere
dignetur^f
RP. Presta eterne omnipotens deus.

NOMINA OFFERENTIUM

- 3 Gloriosae sanctae Mariae perpetuae^g,
virginis, Zaccarie, Infantum, Iohannis,
Stefani, Petri et^h Pauli, Andre etⁱ Iacobi.^j
Et omnium beatissimorum martirum.^k
- 4 Offerunt
sacerdotes dei nostri
oblationem domino deo
papa romensis ille et ille,^l
et reliqui.

a. respicere add OmOffer

b. ac] et OmOffer

c. Dei omnipotentis misericordiam] Redemptorem mundi dominum nostrum Ihesum
Christum B

d. sancte om B

e. nobis remissionem... peccatorum] defensionem A

f. Infirmis salutem... tribuere dignetur om A

g. perpetuae om B

h. et om B

i. et om B

j. Iohannes, Philippus, Bartolomei, Tome, Mathei, Iacobus et Tathei, Simonis, Iudas add B

k. Et omnium beatissimorum martirum om B. Aquí acaba el text d'aquesta versió dels
díptics.

l. papa romensis ille et ille erasit A

- sibimet consignatis,
vel pro universa fraternitate.
- 4 Item offerunt universi
presbiteri, diachoni,
clerici ac populi circumstantes,
in honorem sanctorum
pro se et suis.
RP. Offerunt pro se et pro
universa fraternitate.
- 5 Facientes commemorationem
beatissimorum apostolorum
et martyrum:
Gloriose sancte Marie virginis,
Zacharie, Ioannis, Infantum,
Petri, Pauli. Iohannis, Iacobi,
Andree, Philippi, Thome,
Bartholomei, Matthei, Iacobi,
Symonis et Iude, Mattheie,
Marci et Luce.
RP. Et omnium martyrum.

6 Item pro spiritibus
pausantium:

Hilarii, Athanasii, Martini, Ambrosii,
Augustini, Fulgentii, Leandri, Isidori,
David, Iuliani, item Iuliani, Petri.
item Petri, Iohannis, Servi Dei, Visitani,
Vivenci, Felici, Cipriani, Vincentii,
Gerontii, Zacharie, Cenapoli, Dominici,
Iusti, Saturnini, Salvati, item Salvati,
Bernardi, Reimundi, Iohannis, Celebruni,
Gundisalvi, Martini, Roderici, Iohannis,
Guterii, Sancii, item Sancii, Dominici
Iuliani, Philippi, Stephani, Iohannis,
item Iohannis, Felicis.
RP. Et omnium pausantium.

- 5 Item offerunt universi
presbiteres [et diacones]

facientes commemorationem
pro se et omni clero

vel universa fraternitate.
- 6 Offert famulus dei *ille*,^m cum uxore
et filiis vel omnibus fidelibus suis,
ut eos dominus in bonis operibus
adiubare et conservare dignatur.
- 7 Offert universus populus, ut dominus
exaudiat preces et orationes eorum.
- 8 Offert aecclesiaⁿ sancta catholica
pro spiritibus et animabus
omnium fidelium defunctorum,
ut eos dominus inter agmina
beatorum propitius conlocare dignetur.

m. ille om A
n. dei add A

2. Comentari

Els dos textos del *Missale Mixtum* són pràcticament iguals, i només tenen dues petites variants que poden ser atribuïdes a errors de l'editor. Les tres versions de la segona columna, la dels *Liber Ordinum* de San Martín de Albelda i San Millán de la Cogolla, malgrat algunes divergències que presenten, també són pràcticament iguals. Les diferències més importants es troben en la versió B, que és escrita en els marges de la *Missa III^a pluralis* dels *Liber Ordinum* de San Millán de la Cogolla, que té l'inici canviat i en la segona part dels díptics és molt més reduït. D'aquesta segona part potser només s'hi copià l'inici pensant que el qui havia de recitar el text ja sabia la resta de memòria.

Entre els dos textos hi ha tants punts de relació de tipus textual que és fàcil endevinar-hi un possible arquetipus comú, difícilment, però, reconstruïble per les moltes variants que alhora presenten. Tots dos són estructurats en dues parts ben diferenciades, la primera de les quals (núms. 1-2) acaba amb la resposta del poble (RP) «Presta eterne omnipotens deus», i és col·locada entre la primera fórmula eucològica de la missa, en l'última reforma del ritu hispànic anomenada «Oratio admonitionis»,²⁰ i l'oració «Alia», que en ve a ser la col·lecta. La segona part (núms. 3-8), molt més extensa, és posada després del text de l'esmentada «Alia», abans de l'oració «Post nomina».

En la primera part del text del *Missale Mixtum* només s'hi prega per l'Església en general i per persones encara vivents, mentre que en l'altra versió, la d'Albelda, ja hi ha un incís on es fa pregar pels difunts, també en general, sense concretar-ne els noms. Comparant els dos textos es veu clar que el del *Missale Mixtum* és força més arcaic que el del *Liber Ordinum* d'Albelda, almenys en el seu vocabulari, perquè dues vegades encara hi surt l'expressió «in mente habeamus» que, com ja hem dit anteriorment, a mitjan segle III, es troba en els escrits de Cebrià de Cartago i en les actes martirials de Fruitós de Tarragona. S'hi esmenten també els «lapsos», els cristians que en les persecucions havien ofert sacrificis als déus i a l'emperador, mot que també pertany al vocabulari antic, però que també s'ha conservat en la versió d'Albelda.

En la segona part dels díptics (núms. 3-6) les variants són molt més nombroses. La principal és que, mentre la versió d'Albelda s'inicia fent memòria de la Verge Maria i dels sants més importants, a l'estil del «Communicantes et memoriam venerantes» de l'antic Cànon Romà, el *Missale Mixtum* porta aquesta commemoració després, en secció a part, havent ja esmentat el papa de Roma i la clerecia en general.

20. En l'estudi «Entorn de l'anomenada "oratio admonitionis"», esmentat en la n. 1, hem proposat la hipòtesi que originàriament les dues peces haguessin format una unitat de pregària —admonició-col·lecta— i que la primera part dels díptics s'hagués recitat abans.

Com que l'ordre del *Missale Mixtum* és més semblant al del Cànon Romà —papa, clerecia, i memòria de la Verge Maria i dels sants— és possible que siguem davant una revisió romanitzant dels díptics i que la seva versió més primitiva s'hagi conservat, en aquest punt, en la versió d'Albelda.

Tota aquesta segona part dels díptics, en el *Missale Mixtum* es presenta més ben organitzada que en el *Liber Ordinum* d'Albelda. És dividida en tres sèries ben definides, en la primera de les quals es prega pel papa i per la clerecia en general; en la segona es fa la commemoració de la Verge Maria i dels sants anteriorment esmentada, i en la tercera es prega pels difunts. Totes tres acaben amb respostes de la comunitat, representada pel cor que les canta. El *Liber Ordinum* d'Albelda, en canvi, presenta tot això com formant una sola unitat, iniciada, com hem dit, amb la commemoració de la Verge Maria i dels sants, sense, al final, posar-hi cap resposta del poble. El vocabulari és pràcticament el mateix en les dues versions dels díptics, i és possible que la versió del *Liber Ordinum* d'Albelda sigui més arcaica que la del *Missale Mixtum* perquè és força menys estructurada. A més, en les peticions dues vegades s'hi indica amb el mot «ille» la possibilitat d'inserir-hi els noms dels qui fan l'ofrena, mentre que aquesta possibilitat ja ha estat suprimida en els llocs corresponents del *Missale Mixtum*.

Una de les variants més interessants del *Missale Mixtum* és la commemoració dels difunts (núm. 6), en la qual s'esmenten aquests cinc grans bisbes de l'Església, Hilari de Poitiers, Atanasi d'Alexandria, Martí de Tours, Ambròs de Milà i Agustí d'Hipona, tots ells acèrrims defensors del Símbol de Nicea enfront dels arrians. Segueixen els tres germans, Fulgenci d'Écija, Leandre i Isidor de Sevilla. La presència dels tres germans en els díptics i la manca dels grans bisbes toledans, Eugeni, Ildefons i Julià, fan pensar que som davant un text escrit per a ús d'una església, si no de la Bètica almenys de la meitat sud de la península.

Després vénen vint noms que pel context han de ser de bisbes. Són evidentment de difícil identificació. Els dos primers, David i Julià, podrien ser els que la llista episcopal sevillana del manuscrit Escorial D-I-1 *Aemilianensis*, dels anys 992-994, porta al final,²¹ però són noms prou comuns per a no estar-ne gens segur. Podrien ser els noms de la llista episcopal d'una seu concreta, però no tenim documents paral·lels coetanis per a provar-ho. Seria, evidentment, la de la comunitat que en traslladar-se a Toledo, a mitjan segle XII, com a conseqüència de la persecució religiosa dels almohades, hi hauria portat els llibres litúrgics bàsics de la parròquia mossàrab que els usà fins a la reforma del cardenal Cisneros.

Un argument a favor d'aquesta hipòtesi és que després segueix la llista episcopal toledana de l'època de la restauració portada a terme per l'arquebisbe

21. FLÓREZ, *España Sagrada*, vol. 9, Madrid 1752, p. 124.

Bernat de Sahagún, després que l'any 1085 Alfons VI conquerís la ciutat i la integrés al regne de Castella-Lleó. La llista va de l'esmentat Bernat de Sahagún (1086-1126) fins als arquebisbes Domingo Pascual (1262) i Sancho (1266-1275), moment en què segurament fou escrita en el *Liber Missarum* que el canonge Ortiz utilitzà per a fer l'edició del *Missale Mixtum* del cardenal Cisneros. La comunitat mossàrab hereva d'aquesta tradició litúrgica, en arribar a Toledo i en pactar amb el seu arquebisbe, en senyal de comunió eclesial, degué veure's obligada a afegir a la seva llista episcopal la dels titulars toledans que llavors passaven a ser els seus superiors jeràrquics.

Després segueixen encara els noms de sis altres personatges que, pel context, també deuen ser bisbes. És possible que formessin part de la llista anterior, de la qual quedarien separats en inscriure-hi la llista episcopal toledana. Cal tenir present que aquestes llistes s'anaven posant al dia escrivint els noms en els marges del manuscrit i que, en fer-ne posteriorment una còpia i en integrar-les al text, era fàcil d'equivocar-se.

Pel testimoniatge de l'arquebisbe Ximénez de Rada, consta que es traslladaren a Toledo, amb les seves comunitats, els bisbes andalusos de Medina Sidonia, Niebla i Marchena. Com que aquesta última ciutat mai no fou seu episcopal, cal pensar que es tractava d'una comunitat itinerant que hi passà algun temps, abans d'instal·lar-se definitivament a Toledo, o bé simplement que el seu bisbe era originari de l'esmentada ciutat de Marchena. Pel que se sap dels episcopologis de les dues primeres seus, és impossible de saber si la llista del *Missale Mixtum* és l'una d'elles. De l'altra comunitat, en canvi, n'estem quelcom més ben informats. Pel testament del batlle de Toledo, Domingo Antolín, fet l'any 1161, se sap que aquest va fer llegats a l'arquebisbe Joan de Toledo i als bisbes Joan de Marchena i Félix.²² D'aquest últim no se'n sap res; en canvi, Joan de Marchena és el bisbe dels grups de cristians que actuaven en la cort nord-africana del rei almoràvit Tasfin-ibn-Ali, mort l'any 1145. És molt possible que el batlle Domingo Antolín, després d'aquesta data, fos qui lliurés les esglésies de Toledo als mossàrabs fugitius dels almohades, gest blasmat pel papa Eugeni III en els anys 1145-1153, a petició de l'arquebisbe Ramon de Toledo,²³ i que els bisbes Joan de Marchena i Félix, beneficiats en el seu testament, siguin els «item Iohannes, Felicis», esmentats al final de les llistes episcopals del *Missale Mixtum*. Aquests serien els bisbes instal·lats pel batlle Antolín a la parròquia de Santa Justa i Rufina, d'on sembla que procedien els

22. A. GONZÁLEZ PALENCIA, *Los mozárabes de Toledo en los siglos XII y XIII*, vol. 3, Madrid 1928, n. 1.014.

23. Cf. n. 19. Sorprèn que esglésies cristianes fossin en poder de les autoritats civils de la ciutat de Toledo, i que aquestes les poguessin lliurar a comunitats cristianes mossàrabs d'immigració sense el vist-i-plau de l'arquebisbe. Per això és possible que aquestes esglésies fossin en realitat mesquites abandonades i sense culte, sense excloure, però, que abans de l'ocupació àrab haguessin estat llocs de culte cristià, cosa que només unes excavacions ben portades podria dilucidar.

models que serviren per a compondre l'esmentat *Missale Mixtum*. Aquest testament, amb els llegats fets alhora a l'arquebisbe toledà i als altres dos bisbes, mostra que aquests dos últims acceptaren l'autoritat de l'arquebisbe i passaren a ser uns rectors més de la ciutat de Toledo, tot i que les seves comunitats parroquials eren de tipus més personal que territorial.²⁴

Els díptics, segons el *Missale Mixtum*, han de ser recitats pel mateix sacerdot que celebra l'Eucaristia. Els *Liber Ordinum* de San Martín de Albelda i San Millán de la Cogolla no diuen res sobre aquest punt, però pel context deixen entendre que també són textos que pertanyen al sacerdot celebrant. Cal, però, tenir present que, en ambdós casos, es tracta de celebracions litúrgiques sacerdotals, potser sense presència del diaca.

En resum, podem dir que les dues versions dels díptics hispànics que s'han conservat ens lliuren dues recensions d'un possible text inicial força més reduït que a poc a poc anà completant-se. La del *Missale Mixtum*, especialment en la primera part, n'ha conservat el vocabulari més arcaic amb el seu «in mente habeamus», mentre que la d'Albelda ja es presenta força més modernitzada. En la segona part, en canvi, sembla que la versió d'Albelda és més primitiva que la del *Missale Mixtum*, que és molt més ben estructurada i presenta el desenvolupament de les llargues llistes dels bisbes que hem esmentat, les quals manquen en els *Liber Ordinum* de San Martín de Albelda i San Millán de la Cogolla. La modernització del vocabulari de la primera part dels díptics d'Albelda podria ser obra de l'arquebisbe Julià de Toledo, entorn de l'any 680, quan publicà els models del *Liber Missarum* i del *Liber Orationum de festivitatibus*, dels quals pràcticament depenen tots els manuscrits litúrgics hispànics conservats.²⁵ En canvi, en la més perfecta estructuració de la segona part dels díptics del *Missale Mixtum* s'hi podria veure la mà del canonge Ortiz que preparà l'edició d'aquest llibre litúrgic. La pèrdua del *Liber Missarum* que Ortiz utilitzà ens impedeix de saber-ho amb seguretat.

Miquel S. GROS I PUJOL
Arxiu Biblioteca Episcopal de Vic
E – 08500 VIC (Barcelona)

24. Sobre aquest tema, vegeu F. FITA, «Obispos mozárabes refugiados en Toledo a mediados del siglo XII», *Boletín de la Real Academia de la Historia* 30 (1897) 529-532.

25. Seria en aquest moment quan, segons sembla, l'arquebisbe Julià també intentà d'introduir el «Qui pridie» romà en el text de la consagració eucarística, sense, però, reeixir a implantar-lo. Sobre aquest tema, vegeu M.-S. GROS, «Gaudence de Brescia témoin de la célébration eucaristique vers l'any 400», *Ecclesia Orans* 18 (2001) 370.

Summary

The books of the ancient Hispanic liturgy are the only ones among non-Roman Western liturgies to have preserved the whole texts of the Eucharistic diptychs, in which the celebrant, having the offerings on the altar, prays for and calls to mind all the needs of the Church as well as the community's living and dead for which the said offerings have been presented. The diptychs are read before the kiss of peace, and are framed by four variable prayers, prior to the praying of the «illatio», which is the actual sacrificial prayer. The text of these diptychs has been preserved in two versions —that of the *Missale Mixtum* of Cardinal Cisneros and that of the *Libri Ordinum* of Silos and of San Millán de la Cogolla— which draw from a common archetype, nowadays impossible to recompose because these texts have been remodelled several times.